

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 10.11.2021
Kabul Tarihi / Accepted date	: 14.04.2022
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2022

Atıf / Citation

Babutcu, A. (2022). Ağqoyunlu Türkmen Şairi Əfsəhəddin Hidayət Yaradıcılığı Türk Xalqları Ədəbiyyatının Klassik Ənənələri Işığında. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*. 6. Cilt, 1. Sayı, 29-48.

AĞQOYUNLU TÜRKMAN ŞAİRİ ƏFSƏHƏDDİN HİDAYƏT YARADICILIĞI TÜRK XALQLARI ƏDƏBİYYATININ KLASSİK ƏNƏNƏLƏRİ İŞİĞİNDA

Akkoyunlu turcoman poet Afsahaddin Hidayet's poems in respect of classical traditions of turkic literatures

AİDA BABUTCU ¹

Xülasə

Araşdırıldıqca yeni ədəbi ünvanlar və faktlarla zənginləşən Azərbaycan ədəbiyyatı XV əsrdə yetişən şairlərin müqayisəli ədəbi əlaqələr işığında tədqiqləri ilə yeni səhifələr qazanmışdır. Ağqoyunlu dövründə yaşamış, bu dövlətin Uzun Həsən, Sultan Xəlil və Sultan Yaqub kimi üç hökmdarını görmüş Əfsəhəddin Hidayət bir sərkərdə kimi həm tarixi gedışatların iştirakçısı, həm də bir şair kimi türkcə divanı ilə milli ədəbi irsin təmsilçisi olaraq orta əsr məxəzlərində qarşımıza çıxır. Himayəsində yaşadığı dövlətin layiqli təmsilçisi olan Əfsəhəddin Hidayət dövrünün ədəbi mühitini yaxşı mənimsəmiş, şeir və sənətə dərinləndən aşına olmuş, fitri istedadı və xəlqi üslubu ilə həmdövrələrindən seçilmişdir. Təəssüf ki, Hidayətin əsərlərindən günümüzə sadəcə türkcə Divanı gəlib çatmışdır. Əsl adı tarixi qaynaqlarda Əmir Əfsəhəddin Hidayətullah bəy, şeirdə təxəllüsü isə Hidayət olaraq anılmışdır. Qardaşı İnayətullah bəyin də şair olduğunu sadəcə dövrün tarixçisi Dəvvaninin əsərlərindən öyrənə bildik, lakin qardaşının heç bir əsəri əlimizə gəlib çatmamışdır. Ümumiyyətlə, şairin həyatı və yaradıcılığı haqqında orta əsr qaynaqlarında məlumat azdır. Hidayət Azərbaycan Türk ədəbiyyatı tarixində sərkərdə-şair olaraq ilk dəfə mərhum professor Əzizəğa Məmmədov tərəfindən tanındılmış, yalnız şair haqqında ilk sistemli elmi tədqiqatlar tərəfimizdən aparılmış, mövcud əlyazma nüsxələrindən əsas mətn bərpa edilərək Divanı nəşr etdirilmişdir. Hidayət şeirlərində Əhməd Yəsəvi, Yunus Əmrə, Mövlanə Rumi, Nizami Gəncəvi, Nəsimi, Xətai, Nəvai kimi ustaların ədəbi izləri görülməkdədir. Füzuli sənətkarlığında isə Hidayətin ən zərif, şairanə misralarının sorağı vardır. Məqaləmizdə Hidayət təxəllüsü ilə şeirlər yazmış bu şairin özünəqədərki Türk ədəbiyyatından istifadə məharəti və özündən sonrakı ədəbiyyatımıza ədəbi təsirləri xələflik vəfası və sələflik məqamı şəklində ələ alınmışdır.

Anahtar Kelimələr: Ağqoyunlu, Türkmen, Əfsəhəddin Hidayət

¹Doç.Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları ABD. Kayseri/TÜRKİYE. Eİ-mek: aidababutcu@erciyes.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9606-2086>

Abstract

The Azerbaijani literature, enriched with new literary title and facts, gained new pages in respect of Comparative Literary relations of the poets of the XV century. Afsahaddin Hidayat, who lived in the Aghgoyunlu period and saw the reigns of state Uzun Hasan, Sultan Khalil and Sultan Yagub, stands before us in medieval sources as a commander who was the participant in historical events and as well as a poet who represents our national literary heritage with his Turkish Diwan. Being a worthy representative of his state, Afsahaddin Hidayat mastered the literary environment of his period and became deeply acquainted with poetry and art, differed from his contemporaries by his innate talent and folk style. Unfortunately, only the Turkish Divan has survived from Hidayet's works. Generally, there is limited information about the life and works of the poet in medieval sources. For the first time, Hidayat as a warrior-poet in the Azerbaijani Turkish literature was introduced by Prof. Dr. Azizaga Mammadov, but the first systematic scientific studies, manuscript text studies were carried out by us and his Divan was published. There are literary traces of masters such as Ahmad Yesavi, Yunus Emre, Mevlana Rumi, Nizami Ganjavi, Nasimi, Khatai, Navai in Hidayat's poems. In Fuzuli's art, there is a tidings of the most delicate, poetic verses of Hidayat. Our article examines the poet's skill of using Turkish literature before him and his literary effects on our literature after him from the point of view of khalafism and salafism.

Keywords: Aghgoyunlu, Turcoman, Afsahaddin Hidayat

1. Giriş

Ümumiyyətlə, türk ədəbiyyatı həm məfkurə və mövzu, həm də janr, vəzn, forma baxımından iki əsas mənbə ilə – folklor və qədim ümumtürk yazılı abidələri, həmçinin bu ədəbiyyatda sabitləşmiş ərəb-fars ədəbi qanun-qaydaları ilə sıx bağlı idi. XV əsr türk ədəbiyyatının təmsilçisi Əfsəhəddin Hidayət yaradıcılığında hər iki faktorun rolu – təsiri böyükdür. Belə ki, fitri istedadlı, həssas qəlbli şairin insana, gözəlliyə, ilahi həqiqətə dərin bağlılıq, dünyəvi əzablara, zülmə, mənəvi cəhalətə qarşı etiraz motivləri, eləcə də əfsanəvi – dini şəxsiyyətlərlə bağlı orta çağlarda məşhurlaşmış rəvayət və söhbətlər, xalq arasında dillər əzbəri olmuş dastan qəhrəmanları, irfani görüşlər və s. ilə zəngin «Divan»ı göstərir ki, o, Şərqi ən mühüm elmi-ədəbi qaynaqlarını tanımış, mütaliə etmişdir. Xüsusən, Əhməd Yəsəvi hikmətləri, Mövlanənin mənəvi-ruhani həyatı anladan kəlamları, Yunus Əmrənin dil və üslub sadəliyi, ilahiləri, mütəfəkkir şair Nizami Gəncəvinin fəlsəfi-əxlaqi, ictimai-siyasi problemləri əhatələyən «Xəmsə»si, Xaqani Şirvaninin etiraz ruhlu yaradıcılığı, o cümlədən, türkdilli poeziyanın Qazi Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi və Əlişir Nəvai kimi sənətkarlarının arifanə əsərləri Hidayət şeirlərinin aşkar sezilən bədii fikir və sənətkarlıq mənbəyidir. Təəssüf doğuran cəhətdir ki, Hidayət haqqında orta çağ mənbələrində məlumatın qənaətbəxş olmaması onun özündən əvvəlki və sonrakı ədəbi irslə bağlılığı məsələsini öyrənmək baxımından çətinlik yaratmışdır. Ona görə də, burada şairi formalaşdıran ədəbi ənənələri, habelə ədəbi təsirlərini günümüzdə çatmış türkcə «Divan»ının orta çağ ideya-mövzu «təllərinə» söykənərək qismən bərpa etməyə çalışacağıq.

2. Xələflik vəfası

Məlumdur ki, əslən Qərbi Türkünstanın Sayram elindən olan və yəsəvilik təriqətinin yaradıcısı Xoca Əhməd Yəsəvi bütün Türkünstanın mənəvi fatehi hesab edilir. Onun mənzum hikmətləri öz dövründən başlayaraq türkdilli xalqların ədəbiyyatına güclü təsir göstərmiş, o cümlədən, Hidayətin də yaradıcılığının ideya bədii qaynaqlarından biri olmuşdur:

Əhməd Yəsəvi: Göz yaşını riya kılma, Hakkı tanı,

Hak Taala sevdiğini giriyan kılır. (Kemal, 1991: 211)

Hidayət: *Ey gözüüm, axıtmadı ancax sənin yaşını hicr,
Ol sənin tək çoxların evinə su qoymuş durur. (Paşalı, 2011: 296)*

Əhməd Yəsəvi: *Allahı der, başka şeyle yoktur işi,
O aşıkı insanlardan cüda kıldım. (Kemal, 1991: 129)*

Hidayət: *Ta səni buldı könül, keçdi xamu aləmdən,
Həqqə hər kim sığına, cümlə cahandan kəsilə. (Paşalı, 2011:369).*

Yəsəvinin Haqq və həqiqətə doğru ali yüksəliş, əbədiyyət, ümumən eşq və aşılıq haqqındakı fikirləri Hidayət qəzəllərində müvafiq şəkildə davam etdirilmişdir. Məsələn, Yəsəvinin Haqq aşılığının mənəvi halları və məqamından xəbər verən aşağıdakı

*Ey habersiz, aşk ehlinden beyan sorma;
dert iste sen, aşk derdine derman sorma;
Aşık olsan, zahidlerden nişan sorma;
bu yollarda aşık ölse, günahı yok. (Kemal, 1991: 113)*

- misraları Hidayətin ayrı-ayrı beytlərində dövrünə məxsus sadəliklə yığcam ifadəsini tapmışdır:

*1. Dərdinin qədrini bilən aşiq
Ölür isə dəvaya meyl etməz. (Paşalı, 2011:318)*

*2. Demə, zahid kim, Həqqi görmək olmaz,
Anı görmağa səndə xanı gözlər. (Paşalı, 2011:316)*

Təsəvvüfün əməl-təriqət mənzillərini, mahiyyət və fəlsəfəsini əks etdirən Yəsəvi yaradıcılığı, həm də konkret irfani anlayışların bəyanı ilə Hidayət şeirlərinin ideya-bədii mənbəyidir. Məsələn:

Əhməd Yəsəvi: *Tecellinin makamıdır acep makam,
o makamda âşık kullar cəvlan kılar,
Hangi gönle tecellisi ışik salsa,
kendinden geçip, şaşkın olup efğan kılar. (Kemal, 1991: 199)*

Hidayət: *Təcəlla xəstə halə söhbət nişanəsidür,
Şəm' ölümi, nədən çün daim dəhanı qaynar? (Paşalı, 2011:286)*

Söhbət nişanəsi, əcəb məqamda, yəni batini işıqlanma ilə Haqqın görülmə zamanı hal əhli-aşiq qullar cövlan edər. Hidayət bu mühüm irfani məqamı şamın yanması prosesi ilə müqayisə edərək fikrin obrazlı ifadəsinə çalışmışdır.

Əhməd Yəsəvidə vəfa, doğruluq, dünya zövqlərinə düşkünlüyün zərərləri, soy və din fərqi olmadan bərabərlik, Tanrı və peyğəmbərə məhəbbət, Nizami Gəncəvi «Xəmsə»sini əmələ gətirən beş poemada isə ustadın aşılacağı əsas ideyalar – faydalı peşə, sadə həyat tərz, zəhmətsevərlik, sevgi, yaxşılıq, kamillik, düzgünlük, ədalət, haqq və batil, özünütərbiyə, həmçinin insan mənəviyyatını alçaldan dünyəvi meyllər, tamah, riyakarlıq, dünya malına aldanmaq, zahir-pərəstlik və s. Hidayət məsnəvilərinin də aparıcı mövzularıdır:

Nizami: *Bir mülkə arxayınsan ki, yox onun vəfası,
Bir həyata bağlısan ki, yox onun bəqası. (Gəncəvi, 1989: 57)*
Yaxşılıq et, olma sən dünya kimi vəfasız,

Qorx dünyanın sonundan, yaxşılıq elə yalnız. (Gəncəvi, 1989: 57)

Yaxşılıqla çatdırsa hər kəs işini sona,

Yaxşı üz göstərəcək öz yaxşılığı ona. (Gəncəvi, 1983: 53)

Əhməd Yəsəvi: *Güvenme mal və mülküne, kurtur bu ecel alur, (Kemal, 1991: 313)*

Daima iyilik kıl sen gidersin sen bu dünyadan. (Kemal, 1991: 313)

Hidayət:

1. Dünyaya aldanmavü həm malına,

Bir nəzər et özgələrin halına. (Paşalı, 2011: 410)

Kimsəyə çün qılmadı dünya vəfa,

Munca anınçün nə çəkərsən cəfa?

Yaxşılığ et, lütfü kərəm peşə qıl,

Gör nə əcəb zatsən əndişə qıl.

Adəm əgər xeyr edər, yoxsa şər,

Xeyrü şər ol nəsnə kim eylər, görər. (Paşalı, 2011:409)

Oxşar məzmun **Xaqaninin** aşağıdakı şeirində də görünür:

Xaqani, dünyada yox zövqü-səfa,

Köç, dəni-fələklə etmə sən dava.

Nə Cəmşidə qaldı, nə Firiduna,

Kasıba qalmayı, qalmasın dünya. (Xaqani, 1989: 299)

Əhməd Yəsəvinin təsəvvüf fikirləri XIII əsrdə Mövlanə Cəlaləddin və Yunus Əmrə yaradıcılığında daha da yüksələrək Qur'an və pak irfan dəyərlərinin düzgün zəmində dərk üçün şərait yaratdı və ədəbiyyatda güclü lirizmlə təsirli əksini tapdı. Hər iki «insanlığ əfəndisi»nin dil-üslub, mövzu-motiv çeşidlərinin XV yüzil Hidayət «Divan»ına təsiri sözsüzdür. Mövlanənin, xüsusilə «Məsnəvi» və «Divani-Kəbir»ində yer almış ruhani halların, mənəvi həyəcanların bədii ifadəsi, habelə dini inanışlar, təsəvvüf əsasları, əsasən, «vəhdəti-vücut» fəlsəfəsinin, fərd və cəmiyyət münasibətlərinin minlərlə ayət, hədis, atalar sözü, təmsil, hekayətlərlə müəllif tərəfindən arifanə təhlili Hidayət «Divan»ının da ideya-bədii mənbəyidir. «*Biz aşkın aşkıyıız. Çünkü aşk kurtuluştur*», - söyləyən Mövlanənin rübailərində Haqq aşiqinin «bütünlük aləminin dənizi halı»na gəlincə özünü zərrələrin camalı ilə aydınlatması, «vaxtların bir tək vaxt olması»nı intizarla gözləməsi motivi Hidayət şeirlərində də «varlığından cahanda bezar» aşiqin yeganə istəyi, məqsədidir:

Hidayət:

1. Yarın ğəmi sevdi məni, mən həm anı sevdim,

Qoyun biz ikini birə, sevən sevəndir. (Paşalı, 2011:293)

2. Öldüğüm dəxi budur kim, öləyim anın için. (Paşalı, 2011:358)

3. Yar için ölənini dini yar imiş, nə ğəm,

Gər yar için, Hidayət, ölü salalar məni. (Paşalı, 2011:388)

Mövlanəyə görə, Haqq meyarı ilə mənəvi cihad gerçək aşiqin əsas sifətlərindəndir; iradə, dözümlü göstərərək lüzumsuzları mötədil yola salmaqla əxlaqi-mənəvi kamilliyə yetişmək mümkündür. Bu mənada, həm Mövlanə, həm də Hidayət eşq meydanından, macərə və qiyamət günündən bəhs açırlar:

Mövlanə: *Bu gün meydan günümüzdür, oturma. Çevgan önünde top gibi koşmaya bak! Yigitlik göster. Şaşkınlar gibi alık durma. Ey sevgili, kalk, bu gün kiyamet günüdür, oturma (Gencosman, 1994: 224)**

*Müəllifin verdiyi nüsxələr Mövlanənin hicri 1312-ci ildə Vələd Çələbi tərəfindən İstanbulda iranlılara aid (Əxtər) mətbəəsində nəşr olunmuş rübaiyyat nüsxəsindən edilmiş tərcümədir.

Hidayət: *Qorxu nədir fənadən, əgər var isə bəqa,
Ummaq bəqa, nə asi, gər olsa fəna günü.
Sözün, Hidayət, oynamağ idi yolunda baş,
Mərdanə ol ki, şimdidiir ol macərə günü. (Paşalı, 2011:396)*

Mövlanə şeirlərində fikri xalq yaradıcılığı örnəklərinə bənzər şəkildə sadə, anlaşılqı ifadə etmək bir ənənə olaraq Hidayət «Divan»ının da əsas məziyyətlərindəndir. Bu bədii ortaqlığı nəzərə alıb Mövlanə və Hidayət şeirlərindən xeyli örnəklər gətirmək olar. Məsələn, Mövlanə rübailərinin birində Haqq aşiqinin psixoloji halını, yəni ilahiyə bəslənən sədaqət, ehtiram, etiqad, məhəbbət, ümumən iman paklığını dua (alqış) formasında ifadəyə çalışmışdır:

Ey salınan servi! Güz rüzgarları değmesin sana! Ey cihanın iki gözü! Kem gözler değmesin sana! Sen, yerin ve göklerin canı olduğun için, canına rahatlıktan, esenlikten başka bir şey erişmesin! (Gencosman, 1994:5).

Hidayət də sələfi kimi bu bədii formadan faydalanmış, məşhur «Şəha ziba camalından yaman gözlər irəğ olsun» mətləli qəzəlində, eləcə də digər şeirlərinin ayrı-ayrı misralarında sözügedən ənənəni davam etdirmişdir. Ümumiyyətlə, Hidayətin lirik «mən»i ruhani-əqli hallarına görə, Mövlanənin «Hamdım, piştim, yandım» kəlamına müvafiq gah şəriət, gah təriqət və mərifət, gah da həqiqət mərtəbələrindəndir.

Əgər Mövlanənin təsəvvüf fəlsəfəsi Hidayət şeirlərinin ideya-mövzu qaynağıdırsa, onda bu fikirlərin arifanə, eyni zamanda xəlqi deyim tərzii məhz daha çox Yunus Əmrə ədəbi məktəbinin davamıdır.

«Yaradılmışı hoş gör, Yaradandan ötürü», - deyən Yunus poeziyası yüzillər boyu təsəvvüf ideyalarının yerli dil imkanları çərçivəsində bədii ifadəsi, xalq ruhuna yaxınlıq, estetik obrazlar sistemi, üslub sadəliyi, fikir zənginliyi baxımından türkdilli ədəbiyyatı təsirində saxlamışdır. Ruhi-mənəvi təkamülün mənzilləri, Haqq ilə qəlb arasında əlaqə, saf ixlas, halal ruzi, bəşəri nəfs və təkəbbürdən təmizlənmə, əqli-əxlaqi tərbiyə və s. bu kimi irfanla bağlı mövzuları yüksək poetik zövqlə nəzmə çəkmək bacarığı Hidayətin məhz Yunus Əmrə yaradıcılığından əxz etdiyi sənətkarlıq məziyyətlərindəndir. Bu mənada Yunusun

*Kaçan kim ben maşuk ile bu razumu bir eyleyem,
Gark olam müşahedeye Hakdur ki, nefir eyleyem. (Gölpınarlı, 1943: 203)*

- mətləli qəzəlinin ideya və məzmun, şəkil və poetik ruh baxımından Hidayətin

*Vəsl için can istər isən sanma tə'sir eyləyim,
Kafərəm gər mən bu xeyr işinə ta xeyr eyləyim. (Paşalı, 2011:334)*

eyni rədifli şeirinə, eləcə də, Yunusun

*Kabevü büt iman benem, carh uruban dönen benem,
Bulut olub göke ağın, yağmur olub yağın benem. Gölpınarlı, 1943: 199)*

mətləli qəzəlinin bədii üslub və ruh baxımından Hidayətin

*Ol cəmali Kə'bə kanın məstü heyranı mənəm,
Eydi-əkbərdir, məhi-rüxsarı, qurbanı mənəm. (Paşalı, 2011:343)*

- mətləli, eyni rədifli şeirinə təsiri aşkardır. «İşksuz adem dünyade bellü bilün ki, yokdur», - söyləyən Yunus kamilliyə aparın sınaq yollarında yalnız eşqlə mərifətlənib həqiqətə qovuşmağı üstün hesab etmişdir. İlahi cazibənin əsas məzhəri sayılan eşq hərəkətverici qüvvə kimi təbiətin bahar çağına bənzəyir. Baharın gəlişi də ruha təkan verir. Ən parlaq bədii ifadəsini məhz Yunus poeziyasında tapmış təbiət mövzusu ideya, üslub və dil baxımından sonrakı

dövrələrin qələm sahiblərinə məxsus ədəbi nümunələrin əsas mənbəyi olub, Yunus deyim tərzini əsrlərə yaşatmışdır. Məsələn, Yunus Əmrənin məşhur

*Yine bu badi-nevbahar hoş nev ile esdi yine,
Yine kışın sovuğluğu fuzulluğun keçdi yine.
Yine rahmeti-bikiyas yine işret oldı demsaz,
Yine geldi bu yeni yaz kutlu kadem basdı yine.
Yine yeni hazineden yeni hil'at giydi cihan,
Yine verildi yeni can otü ağaç süsdi yine. (Gölpınarlı, 1943: 85)*

qəzəli növbəti səhifələrdə görəcəyik ki, istər Hidayət, istərsə də XV-XVI yüzil şairlərində orijinal söz və tərkiblərlə, məcazlarla, forma və məzmunca xeyli inkişaf etdirilmişdir. Ümumiyyətlə, Hidayət ustad sələfinin nəzmə çəkmək məharətindəki xalq danışığı dilinə yaxınlıq, folklor örnəklərindən bol-bol, yerinə münasib şəkildə istifadə, cinaslı qafiyələr, alliterasiya, atalar sözü və hikmətli kəlamlar və s. kimi xalqa məxsus dəyərlərdən faydalanmaq ənənəsinin ən layiqli və istedadlı davamçısıdır.

Hidayət «Divan»ı əsas etibarilə XIII-XIV əsrlər Türk ədəbiyyatının təsirlərini – forma, mövzu və motiv, qafiyə və vəzn xüsusiyyətlərini orijinal tərzdə yaşadan ədəbi örnəklər toplusudur. O, Bertelsin təbiri ilə desək, əxz etdiyi materialı yeni mühitdə özünəxas poetik deyim şəklində dəyişikliyə uğradaraq maraqlı oyatmış, həm dövrələrinin rəğbət və hörmətini qazanmışdır. Poeziyasında türk dilinin leksik-semantik çalarlıqlarını, ifadə incəliklərini, lüğət saflığını, habelə əski türk folklorunun söz oyunu, səs ahəngi kimi tipik keyfiyyətlərini qoruyub saxlamış Hidayət məhz Qazı, Nəsimi və Nəvai sənətkarlığından bir məktəb kimi görüb-götürmüş şairlərdəndir. Məsələn, yaşadıkları dövrdə yüksək mənsəb sahibi olmuş (qazı və əmiri-əzəm), hərbi-siyasi hadisələrlə zəngin həyat yaşamış Qazı Bürhanəddin və Əfsəhəddin Hidayət ilahi eşqin tərənnümündə nikbin ovqat, «əranə və şiranə» təbiətli aşiq obrazında dözümlü, mərdlik, cəsarət, məşuqədən gələn cəfa və qəzanı sərdaranə qəbul etmək və s. kimi ortaq poetik göstəriciyə malikdirlər ki, bu, onların şair-sərkərdə kimi döyüş uğurları, dünyagörüşləri ilə bilavasitə əlaqədardır. Buna görədir ki, cinaslı ifadə və qafiyələr, alliterasiya, oynaq ritm hər iki şairin əsas sənətkarlıq məziyyətlərindəndir:

Qazı: *Yar gərək yarı ilə həmrəng ola,
Gər nişatü eyşü sülhü cəng ola. (Qazi Bürhanəddin, 1988: 632)*

Hidayət: *Lütfin görüb Hidayət anın cövrinə dözmüş,
Yar oldurur ki, yar ilə hər işdə varişə. (Paşalı, 2011:365)*

Qazı: *Yoluna ölür isəm, tutma əcəb,
Yar üçün can oynamax mərdanədür. (Qazi Bürhanəddin, 1988: 628)*

Hidayət: *Yar üçün ölənini dini yar imiş, nə gəm,
Gər yar üçün, Hidayət, ölü salalar məni. (Paşalı, 2011:388)*

Qazı: *Bu dünya kölgədürür, qovar qaçarsan,
Bir kişi ki, qaçar ondan, ol qovar. (Qazi Bürhanəddin, 1988: 630)*

Hidayət: *Yaxşılıqdan çin imiş, qaçan yamanə tuş olur. (Paşalı, 2011:299)*

Qazı: *Ərənlər öz yolunda ər tək gərək,
Meydanda ərkək kişi nə tək gərək,
Yaxşı-yaman, qatı-yumşax olsa xoş,*

Sərvərəm deyən kişi ərkək gərək. (Qazi Bürhanəddin, 1988: 627)

Örnək gətirilən son tuyuğ Hidayətin

Ol ola ər ki, gələ qılıcı cida günü,

Özüna ol günü bilə zövqü səfa günü. (Paşalı, 2011:396)

mətləli 6 beytlik qəzəlinin məzmunu ilə tamamilə örtüşür.

İmadəddin Nəsimi yaradıcılığının Hidayət poeziyasına ədəbi təsirinə gəlincə, burada mövzu və motiv, bədii dil və quruluş ortaqlığından söhbət gedə bilər. Hidayət Nəsimi şeirinin qəlbən vurğunu olmuşdur söyləsək, yanılmazıq. Bəzən belə vurğunluq poetik deyim tərzində ifrat nəsimiçiliyə də gətirib çıxarmışdır ki, bu zaman hətta (!) iki şair arasındakı poetik tanıma sərhəddi görünməz olur. Məsələn, Hidayətin

Ol cəmali Kə'bə k'anın məstü heyranı mənəm,

Eydi-əkberdir, məhi-rüxsarı, qurbanı mənəm. (Paşalı, 2011:343)

mətləli, habelə «Dönməzəm», «Olmuşam» rədifli qəzəlləri fikrimizi təsdiqləyə bilər. Nəsimi poeziyasındakı ilahinin kamil insanda təcəllisi, ruhun təkamülü və Haqla vəhdəti, ilahi vüsal və həmin anın tərənnümü, hüsnün vəsfi və s. irfani motivlər Hidayət lirikasında da bədii-fəlsəfi inikasını tapmışdır. Nəsimişünas Səadət Şıxıyeva haqlı söyləyir ki, şairin şeiri (*Nəsiminin – A.P*) hürufi və hürufiliklə bağlı şairlərə, eləcə də hürufilikdən uzaq olan sənətkarlara poetik forma və fəlsəfi ideya baxımından təsir etmişdir» (Şıxıyeva, 1990: 123). Məsələn, Nəsimi ilə Hidayətin eyni rədifli oxşar məzmunlu qəzəllərindən bir neçə beytə diqqət yetirək:

Nəsimi: *Düşmüş müənbər sünbülün xurşidi-taban üstünə,*

62) *Şol rəsm ilə mişkin bənin gülbərgi-xəndan üstünə. (İmadəddin, 2004:*

Hidayət: *Ta düşdi mişkin sünbülün gülbərgi-xəndan üstünə,*

Çəkdi tətqiq əbri-siyəh, xurşidi-taban üstünə. (Paşalı, 2011:377)

Nəsimi: *Hər kim irişdi həqqə Nəsimi kimi yəqin,*

Anı cahanda mən yar ilə aşına derəm. (İmadəddin, 2004: 141)

Hidayət: *Eynül-yəqin Hidayət o kim gördi Həqqini,*

Hər şeydə bigüman ana sahibi-nəzər derəm. (Paşalı, 2011:333)

Nəsimi: *Getməgə əzm eyləmişsən, ey dilaram, eyləmə,*

Həsbətənilah, məni bisəbrü aram eyləmə. (İmadəddin, 2004: 59)

Hidayət: *Getmə, ey gülçöhrə, tərki-əhdü peyman eyləmə,*

Gəl otur, çox gönçə kimi bağrumı qan eyləmə. (Paşalı, 2011:372)

Həmçinin rədif eyniliyi olmadan eyni mahiyyəti daşıyanlar bədii təsvir və ifadə vasitələrinin uyğunluğu ilə də diqqəti çəkirlər:

Nəsimi: *Mənsur kimi cuşa gələr, söylər ənləhəq,*

Hər aşiqi-sadiq ki, bu meyxanəyə uğrar. (İmadəddin, 2004: 223)

Hidayət: *Könül, Mənsur tək oldın çü yarın vəslinə vasil,*

Dəmidir, gər dəm urarsan, bu dəm sirri-ənləhəqdən. (Paşalı, 2011:350)

Nəsimi: *Mövsimi-novruzü neyistan aşikar oldu yenə,*

Şəhrimiz şeyxi bu gün xoş badəxar oldu yenə. (İmadəddin, 2004: 54)

Hidayət: *Gəldi novruz yenə gülşənü səhra dəmidir,
Yarı-gülçöhrə ilən eyşü təmaşa dəmidir. (Paşalı, 2011:308)*

Belə örnəklərin sayı-hesabı yoxdur. Lakin həqiqət budur ki, Əfsəhəddin Hidayətın şair təbini ilhamlandıran poeziya çeşməsi nə ərəb, nə fars, məhz türkdilli ədəbiyyatımızdır.

Nəhayət, Əfsəhəddin Hidayət qələminin püxtələşməsində Türk ədəbiyyatının Cığatay sahəsi üzrə məliküşşüərə Əlişir Nəvainin ədəbi təsiri üzərində xüsusi dayanmaq lazım gəlir. Əslən uyğur türklərindən olub XV əsr Herat ədəbi məktəbinin başında duran Nəvai cığatay ləhcəsi ilə ən gözəl ədəbi örnəkləri Türk ədəbiyyatına erməğan etmiş, həm dövründə, həm də özündən sonra şeiriyyatındakı zəngin məzmun-forma, ideya-üslub xüsusiyyətləri baxımından güclü ədəbi təsirlər yaratmış, bir çox qələm sahibləri Nəvaiyə cavab verməyi sənətkarlıq şücaəti bilmiş, bu isə, təbii olaraq, yeni, fərqli deyim tərzlərini, poetik ifadə vasitələrini, bədii dil axtarırlarını ortaya çıxarmışdır. Nəvainin cığatay türkcəsi ilə 4 “Divan”ı birlikdə ümumi həcmi 50000 misradan artıq olan “Xəzainül-məani” adlanır ki, 1491-1498-ci illərdə yazılıb tamamlanmışdır. Əfsəhəddin Hidayət “Divan”ının bizə məlum ən qədim nüsxəsi də (Dublin-Çester Betti) erkən yaxın dövrlərdə - 1478 (73)-ci ildə üzü köçürülərək miniatürlərlə hazırlanmışdır. Hidayət “Divan”ında:

*Gər Hidayətnin Nəvayi kimi rəngin sözləri
Necə kim çoxdur, vəli demək gərək bir-bir cəvab. (Paşalı, 2011:282)*

-deyərkən həm Nəvai yaradıcılığına yüksək ehtiramını, həm də öz istedad gücünü göstərmişdir. Nəvai şeirlərindən ilhamlanaraq Hidayət, ya həmdövrünün qəzəlinə nəzirə yazmış, ya da qəzəldən ayrı-ayrı misraları təzmin etmiş, Nəvaidəki dil və məzmunu öz ana ləhcəsində bəzən eyni vəzn, həmçinin rədif və qafiyə sistemi ilə ideya-üslubuna görə dəyişə bilmişdir. Poetik səviyyəsinə görə nəzirə ədəbiyyatının ən gözəl örnəkləri sırasında yer almağa layiq bu şeirlərdən bir neçəsi aşağıdakı kimidir:

Nəvai: *Ёраб, ул ой хуснин эл фахмига номафхум қил,
Буйла мавжуд этмасанг, аввал мени маъдум қил. (Алишер Навоий,
1959: 399)*

Hidayət: *Ya Rəb, anın ağzının sirrini mənə məfhum qıl,
Ya mənim budi-vüçudim ağrı tək mə'dum qıl. (Paşalı, 2011:328)*

Nəvai: *Тонг насимин сойир эткан гул узоримдур менинг,
Секритиб майдонга кирган шаҳсуворимдур менинг. (Алишер
Навоий, 1959: 367)*

Hidayət: *Qəddi əksi gözdə sirrü suybarımdır mənim,
Türrəsinin tarəsi mişki-tatarımdır mənim. (Paşalı, 2011:342)*

Nəvai: *Ёрдин айру күн гул мулкедурур султони йўқ,
Мулкким султони йўқ, жисмедурурким, жони йўқ. (Алишер
Навоий, 1959: 328)*

Hidayət: *Cahanda kim ki, bir cananı yoxdur,
Yəqin bir gövdədir kim, canı yoxdur. (Paşalı, 2011:312)*

Qeyd edək ki, bu poetik paralellər Hidayət yaradıcılığı ilə bağlı üzə çıxardığımız ilkin nəzirə örnəkləridir. Təzminlərə gəlincə, Hidayət 5 beytlik «Çün atlanub ol məhvəş başına yelək sancar» rədifli qəzəlinin son beytində Nəvainin eyni rədifli

Ё раб, бу не гулдурким, бошига чечак санчар,

Гах ээри қўяр бўркин, гах белга этак санчар. (Алишер Навоий, 1959: 198)

-mətləli qəzəlindəki ilk beytin ilk misrasından istifadə etmişdir:

Sorsa çiçək ol sərvın başında Hidayət der,

Ya Rəb, bu nə güldür kim, başına çiçək sancar. (Paşalı, 2011:316)

Dil-üslub, məzmun ortaqlığı baxımından diqqəti çəkən başqa bir qəzəldə isə Hidayət Nəvainin

Неча, эй ороми жон, хажрингда беоромлиғ,

Дўстлуғ кўргызки, ҳаддин ошти душманкомлиғ. (Алишер Навоий, 1959: 319)

beytinin hər iki misrasını ayrı ayrılıqda öz qəzəlinin son iki beytində aşağıdakı kimi təzmin etmişdir:

Getdi hicrində qərarü qalmaq arami-can,

Necə, ey arami-can, hicrində biaramlığ.

Firqətindən xəlq ara ta necə düşmən kam olam,

Doşluğ göstər ki, həddən aşdı düşmən kamlığ. (Paşalı, 2011:322)

Belə örnəklərin sayını artırmaq mümkündür, amma bu qısa müqayisəli baxış, fikrimizcə, Nəvai və Hidayət yaradıcılığı haqqında ayrıca bəhs açılmasını zəruri etməyə yetərlidir.

Əfsəhəddin Hidayət yaradıcılığında yaşayıb yaratdığı Təbriz və Anadoludakı ədəbi mühitin də rolu az olmamışdır. Türk ədəbiyyatının hər iki mühidə məcazlar, ahəng və məzmun cəhətləri ilə ortaqlığa malik qələm sahibləri fərqli poetik söz biçimləri yarada bilmiş, ifadə və deyimlərində yerli, milli sözlərin işlənməsinə üstünlük vermişlər. Cəlaləddin Dəvvəninin məlumatlarına əsasən, şairin Təbrizdə şah sarayında qurulan şeir məclislərində qardaşı İnayətullah bəylə birlikdə iştirakı hər kəsi feyziyab edirmiş. Təəssüf ki, Hidayətin yaşadığı zaman kəsiyində Təbriz ədəbi mühitinin yaradıcı simaları haqqında orta çağ mənbələrində bilgi kasadlığı mövcuddur. Həmin mühidə şair təbiəti və şeirlərinin məzmun və forma eyniyyəti baxımından Hidayətə ən yaxın sənətkar Nemətullah Kişvəridir. Fikri yığcam, sadə dillə, xüsusən, hikmətli sözlər və xəlq məsəlləri ilə çatdırmaq, cinas qafiyələrdən məharətlə istifadə etmək, təbiət mövzusunda gül-çiçək təşbəhləndirməsi və s. kimi keyfiyyətlər hər iki qələm sahibinin ortaq şairənə duyumundan xəbər verir. Məsələn, Hidayətin fəlsəfiliklə xəlqiliyin yüksək poetizmlə qovuşduğu, eləcə də təşbeh və ifadə vasitələrinin tərəvət və çalarlılığı ilə seçildiyi aşağıdakı

Gül vəchini kim əhli-məani yasəmən derlər,

Qızarma lalə söylərsəm özimdən ya səmən derlər? (Paşalı, 2011:312)

-mətləli qəzəli bədii cəhətdən cinaslı qafiyə biçimi və məzmun eyniyyəti baxımından Kişvərinin

Xəttini səbzə oxurlar, yüzini yasəmən derlər,

Kətan könlək ki, geymişsən, anı bərgi-səmən derlər. (Kişvəri, 1984: 17)

mətləli qəzəldə təsirli əksini tapmışdır. Hidayət və Kişvəri poeziyasını müqayisəli nəzərdən keçirdikdə təkcə forma və şəkil birliyinin deyil, həm də məzmun, ideya – həyata, varlığa və onu yaradana münasibət birliyinin, ədəbi-mənəvi görüş zövqünün şahidi oluruq. Kişvərinin «Bağlad», «Yenə», «Üstünə», «Mənəm» qəzəlləri Hidayətin eyni rədifli qəzəllərinə nəzərə deyilsə də, onların məhz Hidayət sənətinin təsiri ilə yarandığı aşkardır. Görünür, Hidayətin gənc həmkarı Kişvəri ömrünün az hissəsini Sultan Yaqub sarayında keçirmiş Hidayət və onun sənəti ilə şəxsən tanış imiş. Elə isə, saray şairlərinə Həbibə və Xətai kimi yaxından bələd olan qələm

sahibləri də Hidayətin yaradıcılığında xəbərsiz deyilmişlər. Araşdırmalar Hidayət, cəmi 47 şeiri əldə edilmiş Həbib (Həbib, 1980) və Xətai əsərlərində ruh, aşıqanə-fəlsəfi məzmun ortaqlığının varlığını göstərir. Məsələn, Şah Xətəinin

Mövsimi-qış getdi, dövrü-novbahar oldu yenə,

Məclisi-gəştə əcaib ruzigar oldu yenə. (Xətai, 1975: 322)

mətləli qəzəli yuxarıda haqqında danışılan Nəsimi-Hidayət qəzəllərindəki novruzla bağlı ideya yaxınlığının poetik davamıdır. Xətəinin «Olmuşam», «Dərəm», «Üstünə», «Su səni», «Eyləm» kimi qəzəllərində də Hidayətin eyni rədifli şeirləri ilə bədii dil, quruluş və ideya birliyi aydın sezilir. Həmçinin XV əsrdə xəlvətiyyə təriqətinin görkəmli təmsilçisi və davamçısı Dədə Ömər Rövşəninin məşhur tələbələrindən olan Şeyx İbrahim Gülşəni yaradıcılığı ilə Hidayət qəzəllərində irfani dünyagörüşlərindən irəli gələn ədəbi-məfkurəvi yaxınlıq duyulmaqdadır. Hidayət, ömrünün böyük bir qismini Təbrizdə yaşamış Gülşəni yaradıcılığında, çox güman ki, xəbərsiz deyilmiş. Məsələn:

Gülşəni: *Dəmbədəm çün gözlərimdən qanlı yaş gəltan düşər,*

Qətrə-qətrə san sədəfdən dürr ilə mərcan düşər. (Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası, 1984: 294)

Hidayət: *Hər xaçan abi-dəhan ol dilbər ağızından düşər,*

Zahir olur bir sədəf kim, gövhər ağızından düşər. (Paşalı, 2011:317)

Eləcə də, XV əsrdə Xətai sarayına yaxın olmuş, XVI əsrin əvvəllərində Sultan Səlim Təbrizi işğal etdiyi zaman Türkiyəyə köçüb yaşamış Şahi, habelə Xəlili qəzəllərində Hidayət sənətkarlığından qaynaqlanan oxşar, ortaq ideya-məzmun, bədii dil və üslub xüsusiyyətləri aşkarca duyulmaqdadır:

Hidayət: *Bad əsüb yabrağ güli ortər tək ahimdən bu sərv,*

Əl yüzinə dutuban məndən nə pünhan eyeləmiş. (Paşalı, 2011:319)

Şahi: *Gül ərusun sübhədən bülbül nigah etmiş mægər,*

Kim, yüzün yaşıl duvaq altında pünhan eyeləmiş. (Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası, 1984: 494)

Hidayət: *Mən hər xaçan kim ol dəhənin rəmzi yazıram,*

Olur ədəm vücudümü yazmağda yazıram. (Paşalı, 2011:329)

Xəlili: *Bu ruq'ə kim ol şəhi-xubanə yazıram,*

Hicr atəşinə həsrət ilə yanə yazıram. (Xəlili, 1990: 68)

Hidayət «Divan»ının ilk vərəqində yer alan, Allahın qüdrət və fəzilətlərini bəyan edən münacatla Xəlili «Firqətnamə»sində qələmə alınmış münacat məhz ifadə tərz, bədii quruluş və məzmunundakı bənzərlik baxımından diqqət çəkməkdədir:

Hidayət: *Hökmünlə sənin sakin olub təxteyi-əğbər,*

Əmrinlə rəvan cizginədir günbədi-xəzra.

Ya Rəb ki, nə iş düşsə, Hidayətin əlin dut,

Səndən budur ol düşməsə, ey dust, təmənna. (Paşalı, 2011:276)

Xəlili: *Əmrinlə dayir oldi buna taği-çərx həm,*

Hökminlə oldi mərkəzi-xakiyə bu səbat.

Ərzani qıl Xəliliyə cənnət nəimini,

Nari-həcimdən ana lütf ilə ver nəcat. (Xəlili, 1990: 17)

Anadolu ədəbi mühitinə gəlincə, istər Divan, istərsə də təriqət ədəbiyyatının XV yüzildəki Əhmədi, Qayğusuz Abdal, Kamal Ümmi, Şeyxi, Əhməd Paşa, Qaramanlı Nizami, Nəcati bəy kimi tanınmış nümayəndələrinin yaradıcılığı, heç şübhəsiz, həyatının bir hissəsini Anadoluda Ağqoyunlu bəyliyinə keçirmiş Hidayətə məlum idi. XV əsrdə sözügedən mühtdə ideya-bədi ortaqlığı yaradan ədəbi ünvanlar arasında Hidayət öz dil-üslub, məcaz ustalığına görə, yalnız Nəcati bəylə müqayisə edilə bilər, lakin digərləri ilə də yaxınlığı aşkar duyulmaqdadır. Hər birinin yaradıcılığını ayrı-ayrılıqda və ümumi şəkildə nəzərdən keçirərkən, poetik ruh, rədif, mövzu, məcaz ortaqlığına malik bu şairlərlə Hidayət poeziyasının bağlılığı ədəbi təsir kimi deyil, Divan ədəbiyyatının XV yüzillikdəki ümumi-ortaq sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin təzahürü kimi qəbul edilməlidir. Məsələn, Türk ədəbiyyatında «İsgəndərnamə»si ilə məşhur olan, XV yüzilin ilk onilliyinə qədər ömür sürmüş Kütahyalı Əhmədinin lirik-aşıqanə qəzəlləri bədi təsvir və ifadə vasitələrinə, qafiyə və rədif bənzərliyinə görə, Hidayət şeirlərinə çox yaxındır:

Əhmədi: *Gamzen ne Türkdür ki, çü kadsı-kəman ider,*

Ohın gören kaza ohı diyü güman ider. (Akdoğan, 1988: 136)

Hidayət: *Ox atcax o türk çü meyli-kəman edər,*

Can quşu təndən uçuban özin nişan edər. (Paşalı, 2011:290)

Əhmədi: *Badi-səba selamumu canana arza kıl,*

Ten ihtiyacını kerem it cana arza kıl. (Akdoğan, 1988: 160)

Hidayət: *Səba, ol kuyə lütf edüb güzar qıl,*

Nigarı hali-zarimdən xəbər qıl. (Paşalı, 2011:328)

Əhmədinin «Düşər», «Gözlerüm», «Benüm», «Üstine» rədifli qəzəllərində də Hidayətə poetik ruh yaxınlığı vardır.

XV əsrdə Yunus Əmrə tərzinin ən qüvvətli şairlərinə sayılan Qayğusuz Abdal şeirlərindəki dostluq, ərənlilik, üslub sadəliyi, lirizm Hidayət poeziyasının da əsas məziyyətlərindəndir. Hər iki şairə görə, cəzb xislətli məşuqun mühüm istəyi aşiqin kamilləşməsidirsə, fəraq oduna yanmaqdan xoşlanan gerçək aşiqin də istəyi özündən ayrılıb Haqqa qovuşmaqdır. Buna görə də, suçunu, dərini anlayan aşiq əzabı, gileyi haram bilib Haqq əri kimi meydani-eşqdə sərdarlıq edir. Aşiq-məşuq sifətinin, məqamlarının, ümumən irfani mətləblərin bəyanında Hidayətə Qayğusuz Abdal fərqləndirən birincinin daha poetik ifadə ustalığıdır. Abdalın xalq şeiri formalarında ifadə etdiyi bədi fikri, ideyanı, Hidayət klassik şeir formalarında yüksək xəlqiliklə göstərə bilmişdir. Məsələn:

Qayğusuz Abdal: *Aşık olan bu yolda,*

Can ile baş oynadır,

Sen dahi aşık isen,

Bakma gel kenardan. (Gölpınarlı, 1962: 39).

Sordum suçum nedir benim,

Mahma kılmaz nazar.

Bu söz senin ne hakkındır,

Söyleme küstah der.

Kendi özünü bilen,

Maksudun bulan kişi

Hakkı bilen doğrudur,

Yalançı kallaş değıl. (Gölpınarlı, 1962: 51).

7 hecalı bu dördlülükler gerçək aşiqin sifatını vəsf edən şairin öyüdləridir. Hidayət isə lirik məninin əbədiyyət coşqusunu eyni məzmununda özünəməxsus şəkildə belə təsvir edir:

1. *Hicrin yüki ağərçi qəddimni ağər, şaha,*

Mən kafərəm ki, kimsəyə halım ağər derəm. (Paşalı, 2011:333)

2. *Yəqin özini bilür, ey Hidayət, ol aşiq*

Ki, yar önündə özin xaki-rəhgüzar bilür. (Paşalı, 2011:317)

3. *Hidayət, ari nəzərlən sev ani, ta sevsün,*

Nədən ki, Tanrı sevər hər kimi ki, tahirdir. (Paşalı, 2011:314)

4. *Qıldı Hidayət sana canın fəda,*

Aşiqi-qallaşına qurban olum. (Paşalı, 2011:339)

5. *Nola çəksən saluban həlqəmə şol həlqeyi-zülf,*

Bu misaldır ki, süridirlər iti öldürənə. (Paşalı, 2011:375) və s.

Hər iki sənətkarın yaradıcılığında bir çox ifadə və təsvir vasitələri, eləcə də, mövzu və motiv ortaqlığının şahidi olmaq mümkündür.

Anadolu ədəbi mühitində Hidayətin müasirləri arasında Kamal Ümmi də görürük. Ərzincanlı Şeyx Bəhaəddin və Cəmaləddin Xəlvətinin təkkə dostlarından olmuş, Qaraman dərvişlərindən sayılan Kamal Ümmi XV əsr Türk ədəbiyyatının dil və məzmununda xalqilik nümayiş etdirən istedadlı qələm ustalarındandır. Kamal Ümmi və Hidayət arasındakı tarixi-mənəvi, ədəbi bağlılıq onların irfani dünyagörüşləri, həyat əqidələri ilə bilavasitə əlaqədardır. Həyat və yaradıcılıq izlərini günümüzədək mühafizə olunmuş bir tək türkcə «Divan»larında aradığımız bu iki şairin şeirlərində güclü ideya-bədii yaxınlıq vardır. Cahan mülkünə, dünya və-fasına aldanmamaq, şeyxinə dost olub maddi qəflətdən oyanmaq, nəfslə mücadilə, xəlqi ifadə tərzini, təbiətlə bağlı vəsfləndirmə, qafiyə və rədiflərdə cinas sözlərə müraciət və s. kimi ortaq və oxşar xüsusiyyətlər Hidayətlə Kamal Ümminin bir-birlərinin yaradıcılığından xəbərsiz olmadıqlarını göstərir. Məsələn:

K.Ümmi: *Bu bivəfa fəna dünyadan vəfa uman,*

Zəhi həmaqəti-ğəflət, zəhi həyali-məhal. (امی کمال، دیوان : 4a)

Hidayət: *Vəfa ümidi cahanda ki, qənbər oğlu umar,*

Zəhi təsviri-batıl, zəhi xəyali-məhal. (Paşalı, 2011:404)

K.Ümmi: *Ne qul ki, şah buyurduğ əmrini dutmaz,*

Bilin ki, aqibət ol kimsə həşmi şahə düşər. (امی کمال، دیوان : 5a)

Hidayət: *Gər Hidayət qanın ol gəmzə tökər dinmən ana*

Ki, şəriət sözlən qul qanı sultanə dəgər. (Paşalı, 2011:300)

«Zülm etmə kim, ta olmayasan tamuğa layiq», - deyən K. Ümminin

Ey könül, oyan ki, uş irdi ölüm,

Dünyada kimə aman verdi ölüm. (امی کمال، دیوان : 16a)

- mətləli şeiri, eləcə də «Ölüm var» rədifli bir neçə qəzəli Hidayət «Divan»ının sonunda yer almış məsnəvilərlə mövzu, məzmun ortaqlığına malikdir. Maddi olanları, lüzumsuz təəssüb-

ləri (mülki-mal, simi-zər qayğısı və s.) «şərabi-ğəflət», «kölgə» sayan hər iki şair, dünyəvi varlığın bir gün ölüm küləyi ilə sovrulacağına rəğmən, Haqqa, ali əxlaqa uyğun yüksəlmiş mənəvi varlığın əbədiyyət qazanacağına əmindirlər. «*Həqqi bilən xanda varsa, Həqdən ayru olmaya*», - deyib insaniyyəti doğru yola çağıran Hidayət elm və əməl vəhdətini önə çəkir, müasiri Kamal Ümmi kimi iki cahan şadlığını məhz ilahi həqiqətin dərkində, mənəvi mərifətdə görür:

Hidayət: *Doğru olub, doğru yeri, doğru di,
Doğruluğ ilə iki aləmni yi.
Özün ilə doğruluğı peşə qıl,
Sorğu günündən yeri əndişə qıl. (Paşalı, 2011:410)*

K.Ümmi: *Cəhanda çünki fəqir oldun, imdi səbr eylə,
Həm ahirətdə saqın yoqsul olma, ey, ayıl. (amı kəmal, دیوان : 3a)
Əgər müsafir isən, qıl səfər vücudindən,
Keç ikilik usundan, birlik elinə aş. (amı kəmal, دیوان : 3b)*

Hidayət və Kamal Ümmi yaradıcılığının əsas ortaq cəhətlərindən biri də onların bədii-estetik təxəyyülünün məcazlı ifadəsində rastlanan təbiət obrazlarının yaratdığı ləfzi və mənəvi gözəllikləridir. Ümumiyyətlə, Yunus Əmrə yaradıcılığında geniş bədii ifadəsini tapmış təbiət simvolikas, mövzusu XIV-XV yüzil şairlərinin əksəriyyəti tərəfindən məharətlə inkişaf etdirilmişdir. Sələflərinin ədəbi ənənələrini öz orijinal üslubunda, ifadə tərzində yaşadan Hidayətlə ideya-bədii ortaqlığa, poetik ruh yaxınlığına malik həmdövr şairlər arasında Kamal Ümmidən başqa, Qayğusuz Abdal, Şeyhi, Qaramanlu Nizami, Əhməd Paşa, Nəcəti, o cümlədən Gülşəni Bərdəi, Şahi kimi sənətkarlar da təbiət hadisələrindən, cismani varlıqlar, nəbatat və heyvanat və s. anımlardan irfani baxışlarını bəyan etmək üçün yararlanmışlar. Xüsusilə, təbiətin bahar fəslə ilə əlaqədar oyanma, təzələnmə, çiçəklənmə, coşqu, eləcə də, novruz günləri və s. kimi hadisələr irfani yozumuna yönəlkən ilkin mənası ilə məntiqi bağlılığını saxlamışdır. Məsələn, Qayğusuz Abdal gül-bülbül dövrənə fəslə-baharı aşağıdakı misralarında belə təsvir edir:

*Erişti badi-nevruz gülsitane,
Gülistan vaktı yetti kim, uyane.
Temamet yeryüzü cünbişə gəldi,
Behiştə benzedi devri-zəmanə.
Gülistan gönçəsin açtı donandı,
Divanə oldu bülbüller divanə. (Gölpınarlı, 1962: 25)*

Qəlb (gülüstan) bərabərlik nurundan (badi-novruz) vəcdə gələrkən (oyanarkən) təcəlli məqamının (behiştin) şiddəti aşıqlərə (bülbüllərə) dünyanı unutturur (divanəlik). Kamal Ümmi də eyni məzmunu özünəxas poetik şəkildə ifadə etmişdir:

1. *Novruz irişüb abi-həva mötədil oldu,
Rövnəq bilübən ruyi-zəmin tazə tər oldu. (amı kəmal, دیوان : 9a)*

2. *Can gözün aç ki, irdi yenə novbaharı gör,
Minnət qıl ki, imdi qüdrəti-pərvərdigarı gör.
Geydi yaşıl ton yenə, soydı siyahını,
Baği-behiştə bənzər diyarı gör. (amı kəmal, دیوان : 8a)*

XV əsr Türk Divan şeirinin digər bir məşhur nümayəndəsi Kütahyalı Şeyhi şeirlərində isə bahar Haqqın təcəlli, yəni aşiqlərin batini işıqlanma məqamı ilə müqayisə olunarkən, baharın «fəsl-i-xəzan intizarı» da təsvirlərə əlavə edilmişdir. Aşıqın mənəvi oyanış və hərəkət dövründə təcəlli ilə cılanmış ruh əxfaya-vəhdətə yaxınlaşdıqca solğunlaşır, kamilləşir. Bu mənada Şeyhi yazır:

1. *Vaslı-dilber kam kim, fasli-bahar oldı yine,*

Alemi cennet iden sohbeti-yar oldı yine.

Şadlık kılur idi gülşen içinde bülbül,

Fırkatın hasretine hastevü zar oldı yine. (Timurtaş, 1968: 205)

2. *Yazü kış fikrini ko vakti safa bil, Şeyhi,*

Her baharın sonu hod fasli-hazan olsa gerek. (Timurtaş, 1968: 25)

Baharın təsvirində Hidayətın mənəvi-estetik duyumu həmdövrələrindən daha canlı təsir bağışlamaqla, mövzuya uyğun şəkildə xəlqi-ritmik ifadəsini tapa bilməmişdir. Hidayətın lirik «mən»i üçün əzm, iradə, səbr, dözümlülük, xarakterik cəhətlərdən olduğundan baharla aşıqın batini durumunda daimi, əzəli tarazlıq duyulmaqdadır. Başqa sözlə, Nəsimi yaradıcılığında irfanın bütün məzmun qatlarını yetərincə ehtiva və əks etdirən təbiət mövzusu, o cümlədən bahar mövsümü yuxarıda şeirlərindən örnək gətirilən şairlərlə, ümumən isə XV yüzil Nəsimi təsirli nəzm ustaları ilə müqayisədə Hidayət «Divan»ında xüsusilə diqqətəlayiq olub, həm ayrıca mövzunun tərkib hissəsini, həm də bəzm mövzusunun bədii əsasını təşkil etmişdir. «İrişdi yazı-vəchtün, dutdı bağı zağ atəgin», - deyən Hidayətə görə, Haqqın iz və nişanələrini çeşid-çeşid zahir edən təbiətin bahar fəslı, əslində ilahi mahiyyəti dərk etmədə aşıqın əqli-hissı, batini görümündəki məqamın rəmzidir. Bu fəsilə əlaqədar novbahar, novruz günləri kimi müqabil ifadələr də işlənmişdir:

Gəldi novruz yenə gülşənü səhra dəmidir,

Yarı-gülçöhrə ilən eyşü təmaşa dəmidir.

Çox siyam ayı deyüb üzr gətürmə araya,

Saqiya, badə gətür kim, güli-həmra dəmidir.

Belə mövsimdə mən ol yardan ayrıru diriyəm,

Ey acəl, gəl bərü kim, şimdi təqaza dəmidir. (Paşalı, 2011:308)

Məzmun və forma oxşarlığına görə Kütahyalı Şeyhinin aşağıdakı misraları Hidayətın yuxarıdakı II beytini xatırladır:

Sakiya, cami-muravvak sun ki, sağar devridür,

Lale bigi al olalum, çün gili-ter devridür. (Timurtaş, 1968: 191)

Göründüyü kimi, XV yüzil türk ədəbiyyatının istedadlı qələm sahiblərinin şeirləri ilə Hidayət yaradıcılığında üst-üstə düşən, bənzər olan sənətkarlıq cəhətləri məhz daha çox təbiət mövzusu ilə əlaqədardır. Xüsusən, bahar mövsümünün geniş təbii imkanları şairlərin əsas ilham mənbəyinə çevrilərək ideya-bədii ortaqlıq yaratmışdır. Burada çiçəklərlə alleqorik vəsfləndirmə, gül-gülşən (gülüstan, bağ və s.) – bülbül münasibətlərində rəmzləşdirilən Xalq-xilqət fəlsəfəsinin lirik-bədii ifadəsi üstünlüyə malikdir. Məsələn,

Hidayət: *Rəqs edər sərvi-səhi bağda, səba, ahın ilə,*

Başına əbri-bahar dürəfşan eylər yenə. (Paşalı, 2011:378)

K.Ümmi: *Bağda hər sərvi-çinari rəqsə qoyub oynadan,*

Yerlərin, göylərin, birlə suların çağ-çağıdır. (امی کمال، دیوان : 8b)

Hidayət: *Naləsin kəsməz könül kuyində ta yüzün görür,*

Bağçada gül var ikən bülbül xaçan xamuş olur. (Paşalı, 2011:299)

K.Ümmi: *Qılurkən ah gülzar içində bülbül zar,*

Çü gördi gül yüzini qıldı gülgülə xuruş. (امی کمال، دیوان : 6a)

Mövzu və motivlərin, obraz komponentlərinin, təsvir və ifadə vasitələrinin oxşar olması, bəzən şəkil, vəzn, rədif və qafiyə ortaqlığı Kamal Ümmi və Hidayətın «Divan»larında bir-birini bədii cəhətdən tamamlayan şeirlər silsiləsini ortaya qoymaqla onların ümumən yaradıcılıq yolunun uyğunluğunu aşkar göstərməkdədir.

Eləcə də, təbiət mövzusunda Kamal Ümmi poeziyası qədər Hidayətə yaxın digər sənətkar XV yüzil Divan ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan Qaramanlı Nizamidir. Onun yaradıcılığı ilə tanışlıq belə bir qənaəti doğurur ki, Hidayət poeziyası ilə yaxından tanış olmuş Nizami həmdövrünün sənətkarlığından uğurla faydalanmışdır. İki şair arasındakı ifrat yaxınlıq, daha dəqiq söyləsək, Hidayətın Nizamiyə təsiri bədii forma, rədif, qafiyə, vəzn, poetik ruh, ahəng, mövzu, motiv və bədii obraz, məna ortaqlığı, eyniliyi ilə bərabər, bir çox ifadələrin təkrarlanmasında da özünü göstərir. Məsələn, Nizamının

Bergi-reyhandur saçun, gelmiş güli-ter üstünə,

Mahi-tabandur yüzün, çıkmış sanavber üstünə. (Haluk, 1974:219)

- mətləli qəzəli təsvir və ifadə vasitələrinə, bədii obraz və motivlərinə, ideyasına, rədif və poetik ahənginə görə Hidayətın eyni rədifli məşhur

Ta düşdi mişkin sünbülün gülbərgi-xəndan üstünə,

Çəkdi tətqi əbri-siyəh xurşidi-taban üstünə. (Paşalı, 2011:377)

- mətləli qəzəlinə bütünlüklə bənzər olub, bəlkə də onun təsiri ilə yazılmışdır. Həmçinin, Nizamının

Sünbülü-terden gül üzre anber efşan eyleme,

Gönlümün zülfün gibi halin perişan eyleme. (Haluk, 1974: 223)

- mətləli qəzəli bədii dil və üslubuna, rədif və qafiyəsinə, ideya-mövzusunə görə Hidayətın eyni rədifli ritmik

Eyləmə pünhan yüzün zülfi-ənbər yar ilə,

Yenə mən aşiftəyü bidinü iman eyləmə. (Paşalı, 2011:372)

beytinin tərkibi olduğu qəzələ çox yaxındır. Belə örnəklərin sayını xeyli artırmaq mümkündür: Nizamının «Var», «Dökülür», «Tutar», «Dahi», «Yatur», «Çıkar», «Gibi» rədifli şeirləri Hidayətın eyni rədifli qəzələlərinin birbaşa ideya-bədii təsiri ilə yazılmışdır.

XV yüzil türk poeziyasında Divan şeirinin qurucularından sayılan Bursalı Əhməd Paşa və Ədirnəli Nəcati bəy şeirləri ilə Hidayət yaradıcılığı arasındakı məfkurəvi, poetik bağlılıqdan ayrıca bəhs açmaq gərəkdir. Xəlqi ifadə tərz, milli zövqü, nəzm dili və məcazlı təsvir ustalığı baxımından Hidayət sənətkarlığı ilə bərabər səviyyədə dayanan Əhməd Paşa və Nəcati dövrünün və sonrakı şairlərin ustası, öncülü olmuşdur.

Sarayda hökmdarın ən yaxın, etibarlı adamlarından, silahdaşlarından biri kimi, Əhməd Paşa və Hidayətın həyat və yaradıcılıq yolunda ümumi bənzərlik vardır: II Murad, Fateh Sultan Mehmed və II Bayəzid zamanında yaşamış Əhməd Paşa İstanbulun fəthindən sonra sarayda qazıəsgerlik və vəzirlik mövqeyini tutmuşdur. Ağqoyunlu Uzun Həsən, Sultan Xəlil və Yaqub xan zamanında yaşamış Hidayət isə sarayda pərvanəçilik və əmiri-əzəmlik vəzifələrini yerinə yetirirdi. Hər iki şair ictimai-siyasi səbəblərə görə, bir müddət gözdən düşərək, saraydakı nüfuzlarını itirmiş, Əhməd Paşa «Kərəm» rədifli qəsidəsi, Hidayət isə «Əlindədir» rədifli qəzəli

və «Divan»ın sonuna əlavə etdiyi «Kərəm qıl...» məsnəvisi ilə bağışlanmalarını istəmiş və qurtula bilməmişlər. Digər tərəfdən, Əhməd Paşa və Hidayət yaradıcılığı arasında güclü formaməzmun, dil-üslub, bədii ifadə motivləri, rədif, ahəng, poetik ruh ortaqlığı, bənzərliyi onların, həmdövr şairlər kimi, bir-birlərinin sənətkarlığından xəbərdar olduqlarını ortaya çıxarır. Məsələn:

Əhməd Paşa: *Her kimin kim hemdemi gül yüzlü bir canan olur,*

Hanesi cennet gibi daim baharistan olur. (Ali Alpaslan, 1987: 48)

Hidayət: *Gər nəsibi könlümin şol navəki-dilduz olur,*

Dövlətü bəxti səidü taleyi firuz olur. (Paşalı, 2011:288)

Əhməd Paşa: *Saldı avareliğe zülfü gibi yar beni,*

Kıldı sevda-zede bu bahtı-siyeh-kar beni. (Ali Alpaslan, 1987: 130)

Hidayət: *Ah kim, yar degil öylə ki, bir ana məni,*

Xani bildürməgə bir əhli-kərəm ana məni? (Paşalı, 2011:388)

Əhməd Paşa: *Şol ömr kim sensüz geçer, ol «ömr zayı» ömr imiş,*

Bir can ki anın cananı yok, ol can dahi can olmamış. (Ali Alpaslan, 1987: 126)

Hidayət: *Cahanda kim ki, bir cananı yoxdur,*

Yəqin bir gövdədir kim, canı yoxdur. (Paşalı, 2011:312) və s.

Zəmanəsinin «məliküşşüərə»sı sayılan Nəcətini Hidayət sənətkarlığına yaxınlaşdıran, onları həmdövrələrindən fərqləndirən əsas cəhət xalq yaradıcılığına xas bədii keyfiyyətləri poeziyada məharətlə işlətmələrində, xüsusən, əruz vəznli şeirə milli ovqat gətirən atalar sözü və zərbül məsəlləri bədii fikrin tamamlayıcısı kimi bədii vasitəyə çevirə bilmək qabiliyyətində idi. Türkiyəli tədqiqatçılardan Ahmed Kabaklı Nəcəti ilə əlaqədar «Türk edebiyatı» kitabında yazır: «Tezkireciler, Necatinin beytlerinde darı-mesel (atasözü) kullanmasını çok beğenirler. Bu yolda onu izleyenler olmamasına hayıflanırlar» (157, 285). Eyni fikri Hidayət üçün də söyləmək məqbuldur. Çünki Hidayətdən sonrakı əruz vəznli şeirdə onun qədər xalqı dilə malik sənətkar yalnız Xətai ola bilərdi, fəqət Hidayət şeirlərində rastlaşdığımız təkcə atalar sözləri deyil, ümumən xalqı dəyərlər istər Xətai, istərsə də Nəcəti yaradıcılığında olduğundan çox-çox artıqdır. Hidayət yaradıcılığında üstünlüyə malik təbiət mövzusu, xüsusilə bahar mövsümünün vəsfi Nəcəti şeirlərində də eyni poetik ovqatla qələmə alınmışdır ki, hər iki şair üçün ədalətli ifadə tərzini, məzmununa uyğun ahəngdarlıq, üslub sadəliyi, söz və tərkiblərin zövqlü seçimi, güclü lirizmi xarakterikdir. Başqa sözlə, XV yüzilliyin digər şairləri ilə müqayisədə bu iki şair təbiət mövzusunda ən canlı, təsirli bədii örnəklərin müəllifləridir. Nəcətidən bir neçə beytə diqqət yetirək:

1. *Fasli-bahardır, hevesi-sebzevar edin,*

Bir servi-gülruh ile meyi-hoşgüvar edin. (Çavuşoğlu, tarixsiz: 70)

2. *Lale-hadler yine gülşende neler etmediler,*

Servi yürütmediler, gönçeyi söyletmediler. (Çavuşoğlu, tarixsiz: 69)

3. *Handan eder cihani yine fasli-nevbahar,*

Nite ki, canı aşığı gəmgini vasli-yar. (Çavuşoğlu, tarixsiz: 28).

Nəcətinin elə şeirləri vardır ki, onlar bədii obraz, rədif, qafiyə müxtəlifliyinə malik olsalar da, məzmun və mənacə, həmçinin ahəng, üslub, forma və şəkildə çox yaxındır. Məsələn:

Hidayət: *Yüzində kim, ol silsiləyi-mu düşünübdür,*

Gül üsnə sağın sünbüli-xoşbu düşünübüdür. (Paşalı, 2011:304)

Nəcati: *Hattında kim ol zülfi-perişan yazılıpdur,*

Guya ki, gubar üstine reyhan yazılıpdur. (Çavuşoğlu, tarixsiz: 132)

Hidayət: *Mən gah gün camalına, gahi qəmər derəm,*

Divanə olmuşam, yenə bilmən nələr derəm. (Paşalı, 2011:333)

Nəcati: *Nigara gah güneş, gah olur kamer dirler,*

Görün o bi-bedelün yüzine nələr dirler. (Çavuşoğlu, tarixsiz: 146)

Nəcatinin «Var», «Sana», «Benzetdüm» rədifli şeirləri də Hidayət qəzəlləri ilə ideya-bədii ortaqlıq baxımından bir-birlərini tamamlayır.

3. Sələflik məqamı

Artıq yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Hidayətin müasirləri ilə yaradıcılıq münasibətləri, özündən sonrakı qələm sahiblərinə etdiyi ədəbi təmaslar barədə orta çağ mənbələrində məlumat verilməmişdir. Yalnız türk tədqiqatçısı Yavuz Akpınar öz müşahidə və tədqiqatlarına əsasən, «Azəri ədəbiyyatı araşdırmaları» kitabında Hidayətin Füzuli şeirinin yetkinləşməsində böyük rol oynadığını bildirmişdir (Akpınar, 1994). Alimin mövqeyi ilə razılaşmalıyıq. Füzuli kimi XVI yüzilliyin bir çox şairlərinə Hidayət sənətkarlığının təsirini danılmaz edən xeyli bədii örnəklər göstərmək mümkündür. Burada daha çox Füzuli və Ruhi Bağdadi üzərində dayanacağıq.

«Məhəbbət ləzzətinin sirlərinə varmış» (Karahan, 1989) ustad şair Məhəmməd Füzuli özündən əvvəlki Şərq poeziyası ənənələrindən faydalanmış, sələflərinin ədəbi təcrübəsini öz orijinal bədii üslubunda uğurla davam və inkişaf etdirmişdir. Türk ədəbiyyatı araşdırıcısı prof. Aydın Abıyev yazır: «Füzuli böyük bir sənətkar olmaqla bərabər, həm də türk poeziyasına rəğbətə yanaşan, türk şairlərində öz istəklərinə, mənəvi tələblərinə cavab verən, zövqünə uyğun gələn doğma motivlər tapan təvazökar, sadə və humanist bir insandır, böyük qabiliyyət sahibidir» (Abıyev, 2002: 13).

Bu böyük şairin təsirləndiyi sənətkarlar arasında Əfsəhəddin Hidayətin də özünəməxsus yeri vardır. Bütün duyğularını eşq ətrafında dilə gətirən Hidayət poeziyası və «eşqi sevən» (Karahan, 1989) Füzuli yaradıcılığını müqayisəli nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, sələfinin ideya-bədii orijinallığını, ifadə tərzindəki ahəng və təravəti əxz edib, bəzən oxşar, bəzən eyni poetik fiqur və obrazlarla, məcazlarla şeirə orijinal naxışlarını vuran Füzuli sanki Hidayət sənətkarlığını bədii-estetik cəhətdən tamamlamışdır. Məsələn:

Hidayət: *Xətti-səbzən kim, derlər əhli-dili-reyhan ana,*

Səbzəmidir, ya bənəfsə, qalmışam heyran ana. (Paşalı, 2011:277)

Füzuli: *Şərbəti-lə'lin ki, derlər çeşməyi-heyvan ona,*

Ol verir can dəmbədəm uşşaqə vü mən can ona. (Füzuli, 1978: 72)

Hidayət: *Kuyində məskən etdi, könül, yaxma hicr ilən,*

Çün cənnət əhlidir, nə verürsən əzab ana. (Paşalı, 2011:281)

Füzuli: *Təklifi-cənnət eyləmə kuyində könlümə,*

Çün cənnət əhlidir, nə verirən əzab ona. (Füzuli, 1978: 59)

Göründüyü kimi, Hidayət yaradıcılığı ilə yaxından tanış olmuş ustad Füzuli öz əsrarəngiz poeziyasında sələfinin təqdirəlayiq, ən məşhur misra və beytlərini, ifadə tərzini, ideya-mövzu çalarlarını məharətlə yaşada bilmişdir. Hidayətin elə misraları da vardır ki, Füzuli oradakı ya söz və tərkiblərin sırasını, yerini, ya da təsvir obyektinin bədii ifadəsini dəyişməklə əsas ideyanı saxlamışdır. Məsələn:

Hidayət: *Gər nəsibi-könlümin şol navəki-dilduz olur... (Paşalı, 2011:288)*

Füzuli: *Mən nə qıldım kim, nəsibim navəki-dilduz olur. (Füzuli, 1978: 118)*

Hidayət: *Çün yetər hər nəsna kim, Həqdən həvalətdir mana. (Paşalı, 2011:278)*

Füzuli: *Qanda olsam, bir bəla Həqdən müqəddərdir mana. (Füzuli, 1978: 73)*

Hidayət: *Hər xaçan olsa bərabər, enmiyə gün tək yüzi,*

Yoxı-varı aləmin ol gün bərabərdir mana. (Paşalı, 2011:279)

Füzuli: *Ol xəmi-əbruyə qılsam səcdə hər saat nola,*

Qiblə ilə ol xəmi-əbru bərabərdir mana. (Füzuli, 1978: 73)

Sonuncu örnekdə Hidayət məşuqənin üzünü günəşə bənzədirək sabitlik, bütövlük anlamında Haqla bərabərlik məqamını istəyən aşiqin mənəvi-ruhi tələbini bəyan etməyə çalışmışdır. Füzuli isə, bənzədilən qismində «xəmi-əbru» (əyri-qaş) ifadəsini işlətməklə haldan-hala keçən aşiqin əməl-təriqət mənzillərinə eyham vurmuşdur. Başqa sözlə, qıbləyə-mütləq camala yönəlmiş aşiq qəlbi kamillik mərhələlərini keçib bərabərliyə qovuşmalıdır. Füzuli sələfi ilə müqayisədə ikicə misrada daha dərin irfani mətləbləri əhatələyə bilmişdir. Füzulinin «Sana», «Görgəc», «Yetər», «Bilir», «Derlər», «Görünür», «Üçündür» rədifli qəzəlləri də Hidayətin eyni rədifli şeirlərinin birbaşa təsiri altında yazılmışdır. Hidayət irsinin çağdaş dövr tədqiqatçıları arasında bədii-estetik, ümumən sənətkarlıq baxımından yüksək qiymətləndirilən «İçündür» rədifli qəzəli Hidayət və Füzuli şeiriyyatındakı bağlılığı bir daha təsdiqlənməkdədir:

Hidayət: *Can gövdədə sən sevgülü cananə içündür,*

Pəs bəslədiyim canımı, cana, nə içündür.

Yaxdı məni pərvanə tək ol pərtövi-rüxsar,

Şəm'in beli kim, yandığı pərvanə içündür. (Paşalı, 2011:293)

Füzuli: *Yaqdım tənimi vəsl günü şəm' tək, əmma*

Bil kim, bu tədarük şəbi-hicranın üçündür.

Can ver, könül, ol gəməyə kim, munca zamanlar,

Can içrə səni bəslədiyim anın üçündür. (Füzuli, 1978: 130)

Beləliklə, Füzuli Hidayət şeirlərinə ideya və mövzudan asılı olaraq, məzmun və formaca cavab verməkdə ən layiqli sənətkardır.

«Füzulidən sonra Bağdadın yetirdiyi ən böyük türk şairi» (A. Musayeva) XVI-XVII əsrlərdə yaşayıb-yaratmış Ruhi Bağdadi hesab edilir. Füzuliyə vurğunluqla yazıb-yaratmış Ruhi də sələfinin bağlı olduğu Şərq ədəbi ənənələrini, xüsusən türkdilli poeziyanı mənimsəmiş, onun bütün mümkün sənətkarlıq cəhətlərini kamil şəkildə birləşdirərək Füzuliyə üslubunda orijinal deyimə nail olmuşdur. Ruhi poeziyasını Füzuli şeiriyyətinə bağlayan ədəbi-məfkurəvi cəhətlər, onun, həm də hər ikisinin sələfi Hidayətlə ideya-bədii ortaqlığını, bənzərliyini ortaya qoymaqladır. Hidayətlə Ruhi yaradıcılığı arasında mövzu, süjet, obraz, rədif və qafiyə yaxınlığı güclüdür:

Hidayət: *Onca qan-yaş tökübdür səri-kuyinə gözüm,*

Kim ötən ol səri-kudən ətəgi qanə dəgər.

Ruhi: *Şol qədər qanini dögdün yerə üşşaqın kim,*

Almasın guşəyi-damanın ələ, qanə dəgər.

Hidayət: *Qara zülfin ki, dəgər lə'linə hər ləhzə anın,*

Nə sifət ilə qulum vəsfini kim, canə dəgər. (Paşalı, 2011:300)

Ruhi: *Ləbin öpsəm, demə bu şəhdi-müsəffayə dəgər,*

Azdır dersəm əgər qətrəsi bir canə dəgər. (Musabəyli, 2005: 220)

Ruhi, Füzuli təbini ilhamlandıran bu şərq şairinə biganə qalmamış, onun qəzəllərindəki bədii fikrə yenidən çalarlıq gətirərək, məzmunu eyni bədii quruluşda dəyişik bənzətmələrlə davam etdirmişdir. Məsələn, Hidayətin məşhur «Düşər» rədifli qəzəlindən

Hər xaçan abi-dəhan ol dilbər ağzından düşər,

Zahir olur bir sədəf kim, gövhər ağzından düşər. (Paşalı, 2011:317)

beytini Ruhi aşağıdakı şəkildə dəyişmişdir:

Huri-qılman yad olunsə, xatirə dilbər düşər,

Kövsəri zənzəm anılsə, badəyi-əhmər düşər. (Musabəyli, 2005: 209)

Hidayətin «dilbər ağzı və ab/gövhər və sədəf» kimi işlətdiyi bənzətmələri Ruhi «dilbər və Zənzəm suyu/huri-qılman və badəyi-əhmər» kimi mənalandırmışdır. Həmçinin, Hidayətin

Zəif oldı Hidayət ta zülfin hicrilən şöylə

Ki, gər mur üsnə minsə, bir səri-mu anı incitməz. (Paşalı, 2011:319)

beyti Ruhinin

Həsəti-xalinlə çeşmim şöylə olmuşdur zəif,

Ey şəkərləb, bir məkəs dəgsə, həman ditrər, düşər. (Musabəyli, 2005: 209)

beytində məzmun və formaca deyil, məhz bənzətmələrindəki yenilik baxımından təsirli əksini tapmışdır.

«Novbahar irdi yenə gülgəşti-bağın zövqi var» və ya «Gətürdi şövqə yenə kainatı buyi-bəhar», - deyən Ruhinin bahar mövsümünü vəsf edən şeirlərinin süjeti də Hidayət qəzəllərindəki təbiət mövzusunda qaynaqlanır. Şair sələfi ilə eyni bədii fikri bölüşərək, təkə məzmunca deyil, bədii quruluş, poetik ovqat, rədif, ahəngcə də ona şərik çıxır:

Bahar əyyamidir gul kibi aləm şadü xürrəmdir,

Şərab içmək zəmanidir, səfalər edəcək dəmdir. (Musabəyli, 2005: 216)

Bu fəsli-xubdə ol əhli-zövqə rəşk edərin

Ki, eyş için eylərdi cüsti-cuyi-bəhar. (Bağdadi, 2001: 358)

Ruhinin «Eylər», «Yürür», «Var», «Görünür», «Olur», «Derlər» rədifli qəzəllərində də Hidayət sənətkarlığının izləri aşkar görünür.

4. Nəticə

Deyilənlər, XV əsrdə Şərqin əsas şeir-sənət ocaqlarında – Təbriz, Anadolu və Heratda cəmlənmiş ədəbi mühitin çılğın saray həyatı və nüfuzundan soraq verir. Bu sənət ocaqlarında yetişənlər həm qarşılıqlı təsir yaradaraq xələf-sələf zəncirini möhkəmləndirmiş, həm də miras qoyduqları əsərləri ilə böyük Şərq mədəniyyətinin bir parçasını – Türk sənət zövqünü təşkil etmişlər. Əlyazmalar üzə çıxarılıb araşdırıldıqca daha çox faktların heyəti və izi ilə yeni səhifələr açılacaqdır. Həyatının izləri kimi, sənətinin də gizli qalan tərəflərinin zaman ötdükə sətirbəsətir üzə çıxacağı ümidi ilə ədəbi ənənələr işığında yanaşdığımız Əfsəhəddin Hidayət vəradıcılığının isə Türk sənət zövqü içərisində özünəməxsus və əvəzsiz yeri şübhəsizdir.

Kaynakça

- Abiyev, A. (2002). *Füzuli və Türkiyə poeziyası*. Bakı: Ozan Neşriyyatı.
- Akdoğan, Y. (1988). *Ahmedi Divan'ından seçmeler*. Ankara: Birlik Kitabevi.
- Akpınar, Y. (1994). *Azeri edebiyatı araştırmaları*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Ali Alpaslan (1987). *Ahmet Paşa*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası*. (1984). III. c., Bakı: Elm Neşriyyatı.
- Bağdadi, R. (2001). *Divan*. I. c., Bakı: Örnək neşriyyatı.
- Çavuşoğlu, M. *Necati Bey Divanı*. Tarihsiz, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- Əlişir, N. (1959). *Xəzanül-məani*. I. c., Daşkənd: Ədəbiyyat və İncəsənət Nəşriyyatı.
- Füzuli. (1978). *Əsərləri*, I. c., Bakı: Elm Neşriyyatı.
- Gəncəvi, N. (1983). *Leyli və Mecnun*. Bakı: Yazıçı Neşriyyatı.
- Gəncəvi, N. (1989). *Sirlər xəzinəsi, Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası*. II. c., Bakı: Elm Neşriyyatı.
- Gencosman, N.M. (1994). *Mevlananın rübailəri*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Gölpınarlı, A. (1943). *Yunus Emre Divanı*. İstanbul: Ahmet Halit Kitabevi.
- Gölpınarlı, A. (1962). *Kayğusuz Abdal, Hatayi, Kul Himmet. Hayatı, Sanatı, Eseri*. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Xaqani Şirvani. (1989). *Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası*. II. c., Bakı: Elm Neşriyyatı.
- Haluk, İ. (1974). *Karamanlı Nizami (Hayatı, edebi kişiliği ve Divanı)*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Xəlili. (1990). *Firqətnamə. Azadə Musayevanın şəxsi kitabxanası*. Bakı.
- Xətai, Ş.İ. (1975). *Əsərləri*. I c., Bakı: ADN.
- Həbibli. (1980). *Şeirlər*. Bakı: Yazıçı Neşriyyatı.
- İmadəddin, N. (2004). *Seçilmiş əsərləri*. Bakı: Lider Neşriyyatı.
- Kabaklı, A. (1967-1968). *Türk edebiyatı*. I-II ciltler, İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- Karahan, A. (1989). *Füzuli: Muhiti, hayatı ve şahsiyeti*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Kemal, E. (1991). *Ahmed-i Yesevi, Divan-i Hikmet Seçmeler*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Kemal, Ü. *Divan*. Əlyazmalar İnstitutu. B-391/3873. ص ۱۷۵ امی کمال، دیوان
- Kişvəri. (1984). *Əsərləri*. Bakı: Yazıçı Neşriyyatı.
- Musabəyli, A. (2005). *Ruhi Bağdadi: mühiti, həyatı, poetikası və Divanı (əlyazma qaynaqları əsasında)*. Bakı: Elm Neşriyyatı.
- Özeren, M. (2021). Türkmen Yazar Övezdurdı Nepesov'un 'Uzak Uzak Yıllar' Romanının Yapı ve Tema Bakımından İncelenmesi. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt 9, Sayı 29, 270-294.
- Paşalı, A. (2011). *Əfsəhəddin Hidayət və Divanı (tekstoloji-filoloji tədqiqat və mətn)*. Bakı: Nurlan Neşriyyatı.
- Qazi Bürhanəddin (1988). *Divan*. Bakı: Azərneşr.
- Şıxıyeva S. (1990). *Nəsimi lirikası*. Namizədlük Dissertasiyası. Bakı.
- Timurtaş, F.K. (1968). *Şeyhi, Hayatı ve eserleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;
 - Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.
2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.
3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.